

Evoluția descendenților lui *ipse* în limba română

Andra Vasilescu*

Facultatea de Litere, Universitatea din București, Str. Edgar Quinet 5–7, Sector 1, 010017 București, România

Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”, Calea 13 Septembrie 13, 050711 București, România

Despre articol

Istoric:

Primit 16 mai 2017

Acceptat 3 iunie 2017

Publicat 30 septembrie 2017

Cuvinte-cheie:

limba română

lat. *ipse*

evoluția formelor

evoluția uzului

intensificator

particulă focală

Rezumat

Lat. *ipse* a evoluat diferit în limbile romanice, limba română fiind cea care a conservat cel mai bine uzurile, îmbogățindu-le cu unele noi. Scopul cercetării este de a pune în evidență evoluția reflexelor formal-funcționale ale lui *ipse* pe teren românesc: *îns*₁, *îns*₂/*ins*, *îns*(*ă*)₃, *însul*, *nusul*, *dînsul*, *adins*, *însuși*, posibil și focalizatorul legat *-și*. Analiza este o dezvoltare a unor cercetări anterioare pe un corpus extins de limbă veche, completat acum cu un corpus amplu de română contemporană non-standard, vorbită subdialectal. Fenomenele semnificative din româna veche comparativ cu latina sînt proliferarea formelor, conservarea uzurilor paralel cu apariția unora noi, îmbogățiri semantice și constituirea unor sinonimii lexico-funcționale relativ numeroase. Româna veche a reorganizat cuplurile formă-funcție, a introdus variante poziționale condiționate sintactic și marcarea diferențială a obiectului prepozițional, a lărgit sensurile ca efecte contextuale ale prototipului focalizator, a limitat ambiguitatea cu reflexivul și reciproc, a gramaticalizat deicticul textual demonstrativ în conjuncție adverbială. Pentru româna modernă sînt semnificative constituirea unor omonimii lexico-gramaticale care elimină ambiguitățile, precum și apariția unor diferențe de registru. Evoluția lat. *ipse* pe teren românesc ilustrează un caz de poligramaticalizare și polimorfism, care nu e singular în istoria idiomurilor neo-latine.

1. Preliminarii

În latina clasică *ipse* (**ipsus*) era pronume demonstrativ și funcționa în special ca element focal (contrastiv) al unui nominal sau al unei propoziții, dar și ca reflexiv sau ca reciproc în combinație cu pronumele reflexiv. În latina târzie devenise sinonim cu *hic*, funcționînd ca deictic textual, adică un demonstrativ avînd ca antecedent/subsecvent un enunț (Ernout & Thomas, 1959, p. 187–191; Väänänen, 1981, p. 120; Woodcock, 2005, p. 25–26; Baños Baños, 2009, p. 181–182). Evoluția ulterioară pe teren romanic a fost neunitară: în majoritatea limbilor romanice a dispărut (franceză, italiană, spaniolă, portugheză), în altele (sardă, o parte din zona gasconă și catalană) a evoluat spre articol hotărît, în timp ce româna este singura limbă romanică în care s-a conservat (Densusianu, 1938, p. 176; Sala, 2001, s.v.), îmbogățindu-și formele și uzurile. În limba actuală ocupă o zonă de semnificații bine circumscrisă funcțional.

2. De la latină la româna veche

În raport cu latina, în româna veche se remarcă următoarele evoluții: a proliferat numărul formelor (§2.1), s-au conservat uzurile din latină (§2.2), au apărut uzuri noi pe teren românesc (§2.3), ca urmare a implicaturilor contextuale *însuși* a devenit polifuncțional (§2.4), s-au constituit relații de sinonimie lexico-funcțională (§2.5).

* Adresă de corespondență: vasilescu.andra@gmail.com.

2.1. Proliferarea formelor

Reflexele formale ale lat. *ipse* în limba veche sînt: *îns*₁ (1), *îns*₂/*ins* (2), *îns(ă)* (3), *însul* (4), *nusul* (5), *dînsul* (6), *adins* (7), *însuși* (8).

- (1) a. *iubeaște vecinul tău ca îns tine* (cc¹.1567–8, 90^v)
b. *înși ni le tragemu* (cc².1581, 285)
- (2) a. *patr-înși* (cc².1581, 54)
b. *doi inș* (cc².1581, 367)
- (3) *Cătră tine alerg; însă fata-mea, [...] eu o lăsaiu acasă* (cc².1581, DA, s.v.)
- (4) a. *nu putu grăi cătr-înșii* (CT.1560–2, 111^r)
b. *nu e într-însele alte nemică* (CCat.1560, 2^r)
- (5) a. *Și era Dumnezeu cu nusul* (CL.1570, 26)
b. *cu nusa leagă cătușile de o țepenesc* (cc².1581, 294)
- (6) a. *văzu Iisus pre Nathanaïl viind cătră sine și grăi dins* (VRC.1645, 31)
b. *o aduseră pre dînsa la Faraon* (BB.1688, DA, s.v.)
- (7) a. *adinsu voi iubosti aibînd* (CV.1563–83, 159^r)
b. *iertîndu-vă adinsu voiș* (NT.1648, DA, s.v.)
- (8) a. *însumi eu sănt* (CT.1560–2, 179^v)
b. *însuși craiul* (ULM~1725, 21^v)

Dintre aceste forme, *îns*₁, *îns*₂/*ins*, *îns(ă)* sînt descendenții direcți ai lat. *ipse*, iar celelalte sînt formații pe teren românesc cu bază *îns*, prin articulare hotărîită (*însul* < *îns* + *-ul*) sau prin (articulare hotărîită și) compunere (*adins*(*ul*) < *ad* + *îns* + (*-ul*); *însuși* < *îns(u)* + *-și*; *nusul* < *cu nus* + *-ul* < *cu* + *îns* + *-ul*; *dînsul* < *de* + *îns* + *-ul*). Formele articulate erau mai frecvente decît cele nearticulate, iar concurența formelor *îns/însuși* s-a tranșat în favoarea celei de a doua pînă la sfîrșitul secolului al XVIII-lea (vezi Vasilescu, 2015, p. 330–332).

Însuși, compus pe teren românesc, are o origine controversată, fiind formulate trei ipoteze în spațiul cercetării românești: (i) *îns* + reflexivul dativ *și* (< lat. *sibi*); (ii) *îns* + deicticul adverbial *-și* (< lat. *sic*); (iii) *îns* + *-și*, forma atonă a lat. *ipse* (detalii în Manoliu-Manea, 1987; Zafiu, 2012). Particula *-și* funcționa ca focalizator, care întărea semnificația lui *îns*. De altfel, în epoca veche, focalizatorul legat *-și* se atașa diverselor tipuri de pronume (*eluși*, *mineși*, *săiși*, *sineși*, *același*, *cevași*, *careși*), adverbe (*atunceși*, *aciiși*) și numerale (*întîiași*). Dintre acestea, majoritatea au dispărut în cursul secolului al XVIII-lea, unele (*întîiași*, *cevași*) persistă azi marginal în româna non-standard, iar *același* și *însuși* s-au conservat. *Același* s-a lexicalizat ca demonstrativ de identitate cu flexiune internă regulată (după modelul *acela*), în condițiile în care româna, spre deosebire de alte limbi romanice, nu a conservat urmașii lat. **metipse*. *Însuși* s-a lexicalizat și apoi s-a gramaticalizat ca focalizator cu paradigmă flexionară completă în raport cu persoana, numărul, genul și cazul. În paralel, *îns* și-a pierdut funcția de focalizator, evoluînd spre funcția de substitut pronominal (vezi *infra*, §2.3), iar *-și*, focalizator dependent, a fost eliminat din limbă și s-a fosilizat în structura lui *același* și *însuși* (vezi și Vasilescu, 2015). Dezacordul în persoană, gen, număr și caz între *însuși* și termenul focalizat era un fenomen frecvent în limba veche, astfel încît *însuși* era termenul din paradigmă cu frecvența cea mai mare în uz; din cauza flexiunii complexe, problemele de acord au persistat/persistă în toate etapele de dezvoltare a limbii române, inclusiv în româna actuală. Frecvența formei *însuși* în perioada veche ar putea fi însă și un indiciu pentru etapele în care au evoluat formele spre lexicalizare și ulterior spre gramaticalizare ca focalizator:

- I. *îns* (focalizator moștenit din latină)
- II. *-și* (focalizator dependent apărut pe teren românesc)
- III. *însuși* (focalizator nou creat în română)
- IV. lexicalizarea focalizatorului *însuși*

V. completarea paradigmei focalizatorului *însuși* prin analogie cu formele de dativ ale paradigmei pronumelui personal/reflexiv (*îns + mi/ți/ne/vă*)

VI. gramaticalizarea focalizatorului *însuși* cu paradigmă completă de tip pronominal.

Se observă o specializare categorială timpurie a formelor avînd ca sursă lat. *ipse*: *îns*₁ și celelalte forme dezvoltate pe baza lui se înscriu în categoria funcțională a pronomelor (*însul, nusul, dînsul, adîns, însuși*), fiind disponibile pentru uzuri independente, ca modificator sau ca adverbial, *îns/îns*₂ este substantiv generic (*îns, om, persoană, individ*), iar *îns(ă)*, deictic textual demonstrativ tinde spre un uz conjuncțional, gramaticalizat după epoca veche (vezi *infra*, §2.2–2.3).

În privința flexiunii, se observă caracterul regulat al paradigmelor. *Îns*₁ are flexiune în raport cu genul și numărul, marcată prin desinențe (și alternanțe fonetice): m.sg. *îns*Ø, f.sg. *însă*, m.pl. *înși*, f.pl. *înse*. *Îns*₂ are flexiune analogă substantivelor motionale, marcată prin desinențe comune cu *îns*₁ (m.sg. *î/îns*Ø, f.sg. *î/însă*, m.pl. *înși*, f.pl. *înse*), cu fluctuație vocalică la inițială pentru formele de singular (*î/i*), treptat regularizată în favoarea lui *i* (adică în sensul diferențierii de *însă, însuși*). *Însuși* dobîndește flexiune complexă: flexiune prin desinențe (și alternanță fonetică) la primul component (m.sg. *însu*/f.sg. *însă*/m.pl. *înși*/f.pl. *înse*) pentru a marca opozițiile de gen și număr și flexiune supletivă la al doilea component (pers.1 *mi*/pers.2 *ți*/pers.3 *și*/pers.4 *ne*/pers.5 *vă*/pers.6 *și*) pentru a marca opozițiile de persoană. Atestările din secolele al XVI-lea – al XVIII-lea indică deja existența unei paradigme personale complete pentru *însuși* (DA, s.v.; Stan, 2013, p. 143; Vasilescu, 2016b, p. 388–391). *Însul, nusul, dînsul* marchează opozițiile de gen și număr prin formele articolului hotărît din structură și alternanța consonantică *s/ș* la masculin plural (m.sg. *însul*, f.sg. *însa*, m.pl. *înșii*, f.pl. *însele*; m.sg. *nusul*, f.sg. *nusa*, m.pl. *nușii*, f.pl. *nusele*; m.sg. *dînsul*, f.sg. *dînsa*, m.pl. *dînșii*, f.pl. *dînsele*). *Adîns* are inițial flexiunea pronumelui *îns* din structură, dar evoluează spre invariabilitatea tipică adverbilor. *Îns(ă)*, inițial deictic textual demonstrativ, a circulat în limba veche atît cu formă de masculin (*îns*), cît și cu formă de feminin (*însă*) (DA, s.v.). Faptul că forma de feminin a deicticului este cea care s-a gramaticalizat în conjuncție concordă cu o trăsătură de sistem a românei: forma de feminin este cea care a funcționat/funcționează cu valoare neutră și în cazul altor deictice textuale: demonstrativele *a(cea)sta, ace(e)a, ceea ce* (9), cliticul pronominal *o* (10), indefinitele *una, alta* (11), numeralele conectori pragmatici *a doua, a treia* (12) (vezi Pană Dindelegan, 2016b; 2016a, Anexe online, §11.5).

(9) a. *pentru aceasta încă pohtesc carte de la împăratul* (Dî.1600, XXXIII)

b. *Acea ne rugăm domnilor-voastre* (Dî.1595, CII)

c. *ceaea ce zice* (Cist.1700–50, 33^v)

(10) *Ascultă, să o știi că nu să cade* (Mărg.1691, 44^v)

(11) *și una și alta să dovedeaște* (Cist.1700–50, 58^t)

(12) *Întăi, credința cea direaptă; a doa, nedeajdea; a treia, liubovul cătră Dumnezeu* (VRC.1645, 2^v)

2.2. Conservarea uzurilor

Conform atestărilor, au fost conservate din latină în româna veche următoarele uzuri ale lui *ipse*: focalizator independent (13), focalizator adjectival ante- (14a–b) ori postpus (14c–d) sau focalizator adverbial (15); pronume reflexiv (16); pronume reciproc (17); deictic textual (18).

(13) a. *însuș va cădea într-însa* (FD.1592–604, 543^r)

b. *însă să-l învăță* (Sind.1703, 79^r)

c. *fratele acestuia au murit și numai însuși au rămas* (PO.1582, 157)

(14) a. *ca îns trupul lui* (CPr.1566–7, 430)

b. *numai înșiși ucenicii Lui* (NT.1648, 112^v)

c. *ei însuși* (CPr.1566–7, 539)

d. *trupure înse* (DPar.1683, III/130^r)

(15) *să trage însuși* (A.1620, 44^r) 2^v)

- (16) a. *însuși-l întrebați* (CT.1560–2, 206^r)
 b. *însuș au izbăvit pre îns* (DPar.1683, III/73^r)
- (17) a. *să se aleagă ei adinș ei* (CPr.1566–7, 73)
 b. *ziseră adins eiș* (CC¹.1567–8, 29^v)
- (18) *Fiiul omenesc merge-va pre zisă însă vai de omul acela ce mă vîndu* (CT.1560–2, 161^v)

2.2.1. Focalizator

Frecvența relativ ridicată a lui *îns(uși)* ca focalizator pare să se coreleze cu conținutul textului și funcția persuasivă pe care acesta o îndeplinește. Pe de o parte, focalizatorii sînt folosiți consecvent în textele religioase pentru a evidenția actanți și evenimente care apar ca neașteptate/impredictibile receptorilor. Pe de altă parte, apar în textele juridice, pentru a învedera conținutul transmis. În ambele situații, emițătorul se poziționează în raport cu conținutul transmis și proiectează în text o atitudine retoric-persuasivă. În alte tipuri de texte *îns(uși)* apare mai puțin frecvent.

Ca focalizator independent în limba veche, *însuși* are un statut incert între focalizator al unei categorii vide (*însuși pro/pro însuși; însuși e/e însuși*) (Stan, 2013, p. 143) și pro-formă (*îns*, substitut pronominal, vezi *infra*, §2.3) intensificată prin focalizatorul dependent *-și*. Eliminarea uzului independent al lui *însuși* în româna modernă ar putea fi un indiciu în favoarea celei de a doua interpretări: *îns* și-a pierdut statutul de substitut pronominal, iar *-și* și-a pierdut statutul de focalizator, în timp ce forma nou creată *însuși* s-a lexicalizat ca focalizator extern, ocupînd obligatoriu poziția sintactică de modificator în grupul nominal determinat.

Ipostaza de focalizator adjectival este mai frecventă decît cea de focalizator independent (Vasilescu, 2015, p. 341). *Însuși* se combina cu nominale cu trăsătura [+/- uman] și pronume (vezi (14) *supra*). Antepunerea intensificatorului în raport cu nominalul/pronumele a fost considerată un calc după slavonă (Stan, 2013, p. 60–61); nu este însă exclusă o explicație internă, prin caracteristica de sistem a românei vechi, care prezenta topică liberă atît în propoziție, cît și în grupul nominal (topică adjectivului, a determinanților demonstrativi, posesivi etc.).

Ca focalizator adverbial, *însuși* avea adesea sensul de *singur*. Fenomenul a fost explicat ca un calc din slavonă, unde *samŭ* avea atît valoarea intensificatorului „însuși”, cît și sensul de „singur” (DA, s.v.; Stan, 2013, p. 61). De fapt, ceea ce apare evident în texte este statutul de focalizator flotant al lui *îns(uși)*, în acord cu topică liberă din româna veche; în plus, *însuși* dezvolta diverse sensuri contextuale, nu doar pe cel de „singur” (vezi §2.4). De aceea, propunem o interpretare alternativă, ca fenomen de convergență între română și slavonă (o definiție a convergenței în Hickey, 2010, p. 19): topică liberă a intensificatorului *însuși* genera semnificații contextuale variabile, dintre care semnificația de „singur” era convergentă cu cea a lui *samŭ* din slavonă. *Însuși* însemna „el însuși/chiar el/tocmai el, nimeni altcineva” și și-a adăugat semnificația suplimentară derivată contextual „el însuși/chiar el/tocmai el, nimeni altcineva, deci el singur”.

2.2.2. Reflexiv

Uzul lui *îns(uși)* ca reflexiv este consecvent cu datele de tipologie lingvistică. Din punct de vedere tipologic, limbile diferă în funcție de modul în care exprimă semnificația reflexivă și pe cea de intensificare (Gast & Siemund, 2006): tipul sincretic, în care reflexivul și intensificatorul au aceeași formă (engleza, de pildă) și tipul nonsincretic, în care reflexivul și intensificatorul au forme diferite (limbile romanice, germana, limbile slave, de exemplu). Latina aparținea tipului nonsincretic, deși în latina tîrzie *ipse* era uneori folosit și ca reflexiv. Acest uz s-a transmis și în româna veche, unde pronumele reflexiv accentuat, pronumele personal (focalizat) și focalizatorul *însuși* (*sine* ≡ *elu* ≡ *eluși* ≡ *însuși*) erau echivalente funcțional în anumite contexte, ca în (19a–d). Cu toate acestea, *însuși* și *sine* erau unități lexicale distincte, așa cum demonstrează coocurența lor în (19e–f).

- (19) a. *Iisus Hristos arată sine aicea* (CT.1560–2, 190^v)
 b. *Pre elu se va piiarde* (CT.1560–2, 137^r)

- c. *prea lesne pre eluși se înșală* (CC².1581, 3)
- d. *să se pomenească pre însăși* (PO.1582, 5)
- e. *însuși sine* (CPr.1566–7, 124–5)
- f. *de la sine însăș* (CC².1581, 402)

2.2.3. Reciproc

În construcțiile cu predicății simetrice, româna veche prezenta mai multe strategii de exprimare a semnificației reciproce, care le continuau pe cele din latină (Vasilescu, 2016a, p. 216–222). Una dintre acestea era cea cu subiect plural și grup prepozițional de reciprocitate (*între ei*), ca în (20a). Pe acest tipar se bazează structurile cu *ad + ins* (*adins*), în care sensul reciproc este derivat din cel emfatic (20b). La jumătatea secolului al XVII-lea, sensul reciproc slăbește (DA, s.v.), forma funcționând doar ca focalizator (20c), ulterior ieșind din grupul nominal și intrând în diverse locuțiuni adverbiale (20d). O analiză detaliată a lui *adins* în limba veche în Zamfir & Uță Bărbulescu (2016).

- (20) a. *ei înde ei tocmindu-să* (CII~1705, 86)
 b. *voi adinsu voiși* (DA, s.v.)
 c. *adins eluși așa poruncește* (DA, s.v.)
 d. *(mai) (cu) deadins(ul), în deadins, (mai) (cu) dinadins(ul), cu tot dinadinsul, inadins, într(u)-adins* (DA, s.v.)

2.2.4. Între deictic textual și conjuncție

În latină, *ipse* era un pronume demonstrativ și accepta folosirea și ca focalizator propozițional, ca în (18) *supra*. De aceea, este de presupus că unele structuri din româna veche continuă acest uz, în care *îns(ă)* are rolul de deictic textual, reluând o predicăție anterioară pentru a genera, prin intermediul unei implicaturi convenționale, un contrast în raport cu predicăția nou introdusă în discurs prin propoziția următoare (propoziția₁ ^ *însă*_{deictic textual} ^ propoziția₂). *Însă* nu avea topică fixă, ci putea apărea în orice loc din enunț, nu doar la începutul propoziției. Fixarea deicticului textual *îns(ă)* cu forma de feminin și apariția lui constant în contexte adversative (între două enunțuri aflate în raport logic adversativ) a condus la gramaticalizarea sa în conjuncție adversativă, care s-a alăturat seriei *dar, iar, ci* (cf. DA, s.v.). Cu toate acestea, poziția în enunț a continuat să fie liberă pînă în limba actuală, amintind de statutul de deictic textual din limba veche.

2.3. Apariția unor uzuri noi

Uzurile nou apărute în româna veche față de latină sînt *îns(ul)/însuși* pro-formă și *îns/ins* substantiv.

2.3.1. Pronume personal

Dacă în latină *ipse* aparținea clasei demonstrativelor, funcționînd, în special, ca focalizator în grupul nominal (dar și ca focalizator propozițional), în româna veche *îns* a evoluat în paralel în două direcții complementare: în timp ce forma nou creată *însuși* (< *îns* + *-și*) tindea spre lexicalizare și gramaticalizare ca focalizator (vezi *supra*, §2.2.1), descendentul direct al lui *ipse* (*îns*) se îndepărta de rolul de focalizator și dobîndea statutul de substitut pronominal, echivalent al pronumelui personal de persoana a III-a (*el/ea – dînsul*). Ca pronume personal apărea doar accidental în poziție argumentală (21), dar frecvent în grupul prepozițional, cu trei variante poziționale, constrînse fonologic și lexical: *într-îns(ul) / dintr-îns(ul) / printr-îns(ul)* etc., ca în (22a–b); *dîns(ul)* < *de + îns(ul)*, ca în (22c); *cu nus(ul)* < *cu + îns(ul)*, ca în (22d–e). Este ceea ce vom numi aici marcarea diferențială a obiectului prepozițional: o formă dedicată în interiorul grupului prepozițional (*însul*), diferită de cea a pronumelui personal (*el, ea*) selectat în poziție argumentală.

- (21) *a veacilor munci înși ni le tragem* (CC².1581, 315)

- (22) a. *Beați toți dentr-îns* (CCat.1560, 11^v)
 b. *Domnul mînie-se spr-insa* (CPrav.1560-2, 2^v)
 c. *Domnul auzi-mă-va cînd voi străga cătră Dănsul* (PB~1651, 5^v)
 d. *Și mîna lu dumnezeu era cu nusul* (CT.1560-2, 113^v)
 e. *ce grăiești cu nusa?* (cc¹.1567-8, 22^r)

Un loc important în această evoluție l-a avut apariția în română a particulei focale *-și* atașate diverselor clase de cuvinte (vezi *supra*, §2.1). În condițiile unui sistem pronominal cu forme duble cum este cel românesc, nu este exclus ca *îns* și *-și* să fi fost ambele descendentele lui *ipse*, prima reprezentînd forma accentuată, a doua reprezentînd forma neaccentuată a focalizatorului latinesc. După o perioadă în care ambele au funcționat ca focalizatori, prima ca formă independentă, a doua ca formă dependentă, este posibil ca forma clitică să fi fost eliminată după ce s-a fosilizat în structura noilor lexeme *însuși* și *același*, iar *însuși*, în mod compensatoriu, să-și fi întărit poziția în limbă. Apariția noului lexem cu funcție de focalizator a permis desprinderea lui *îns(ul)* de funcția de focalizare și intrarea lui ca termen alternativ în paradigma pronumelor personale de persoana a III-a. Româna inova față de latină prin marcarea diferențială a substitutului în funcție de poziția ocupată: *îns(ul)* în grupul prepozițional vs *el* în alte poziții sintactice. Regula de selecție nu era însă strictă, permițînd fluctuații.

2.3.2. Substantiv generic

O inovație a românei vechi în raport cu latina este folosirea substantivală a lui *îns/ins* (*om, persoană, individ*). Vezi *supra*, exemplele (2a–b). Acest uz este atestat în toată perioada veche, încă din secolul al XVI-lea. Substantivul *îns* era folosit în special cu forma de masculin plural (*înși*), în contextul unui numeral sau al unui cuantificator indefinit. Forma a fost pusă și în legătură cu alb. *vetē* (DA, s.v.).

2.4. Polisemia

Prin uz pe teren românesc, focalizatorul *însuși* a dobîndit sensuri suplimentare, ca urmare a implicaturilor convenționale generate contextual. Astfel, funcționa ca focalizator, „chiar X” (23a); focalizator contrastiv, „X, nu Y” (23b); focalizator cumulativ, „chiar și X” (23c); focalizator al unicității, „doar X, fără altcineva” (23d); focalizator al non-cauzativității, în contrast cu evenimente controlate de un agent extern, „singur(ă), fără acțiunea unui agent extern” (23e); focalizator metalingvistic, sinonim al adj./adv. *propriu-zis, în sine* (23f); echivalent al elementului de compunere *auto* (23g).

- (23) a. *Însă aceasta mîna ce mă vîndu, cu noi iaste la masă* (CT.1560-2, 171^v)
 b. *vedeți mînil meale și picioarele meale că însumi eu sînt* (CT.1560-2, 179^v)
 c. *cu credința însăș sara sămînță luu* (cc¹.1567-8, 87^r)
 d. *doamne, nu grijești că sora mea lăsatu-m-au însămi să slujesc?* (cc¹.1567-8, 234^v)
 e. *Ușile, iale înseși să-nchiseră* (DA, s.v.)
 f. *Țara Ardealului nu este o țară însuși, ci „Ardealul” este și se cheamă mijlocul țării* (DA, s.v.)
 g. *însuți-văzătoriu, însuți-făcătoriu, însuși-stăpînitor* (DA, s.v.)

Funcția de intensificare este comună tuturor acestor uzuri, prototipul generînd efecte de sens particulare, proiecții discursive ale unor intenții comunicative diverse, vehiculate implicit.

2.5. Constituirea unor sinonimii

Încă din primele texte păstrate în limba română, *îns(uși)* avea mai multe sinonime: *chiar* < lat. *clarus* (24a), *numai* < nu mai / lat. *non magis* (24b), *singur* < lat. *singulus* (24c), *tocmai* < sl. *tukŭma* (24d), *unul* < lat. *unus* (24e).

- (24) a. *din chiar pornirea sa* (Prav.1646, 214)
 b. *aceastea numai Iisus Hristos [...] au dobîndit* (cc¹.1567-8, 114^r)
 c. *îndrăgește priiatnicul tău, ca tine singur* (CPr.1566-7, 406)

- d. *sufletele tocma care-s ale lor* (Ev.1642, 60)
- e. *nimea nu e bun, numai Dumnezeu unul* (cc¹.1567–8, 91^r)

De asemenea, cumulul de elemente redundante era frecvent (25), ca și diverse locuțiuni cu sens concret, care se află într-o relație *pars-pro-toto* cu individul (26a–b).

- (25) a. *elu numai însuși singur* (cc¹.1567–8, 7^r)
- b. *tocma și pre sine însuș* (Ev.1642, 57)
- c. *el unul singur {iaste} îmblătoriu întru noi* (cc¹.1567–8, 41^r)
- (26) a. *eu [...] însum, cu mena mea* (DRH,B.1645, 82)
- b. *El însuș cu limba sa* (DRH,B.1645, 247)

În ansamblu, *însuși* era mai frecvent în raport cu fiecare dintre sinonimele sale (o statistică în Vasilescu, 2016b, p. 392).

3. De la româna veche la româna actuală

Evoluția descendenților lui *ipse* de la româna veche la româna actuală este marcată de următoarele fenomene: s-a redus numărul unităților lexicale (și al variantelor formale), s-au eliminat sincretismele din sistem odată cu specializarea funcțională a formelor, s-au constituit diferențe de registru. Astfel, româna actuală cunoaște formele *însuși*, *însă*, *dînsul*, *ins*, *adins*, *într-/printr-/dintr-/etc.-însul*; formele *îns₁*, *îns₂* și *nusul* au dispărut. Reducerea numărului de forme a condus la eliminarea omonimiilor și a ambiguităților, în limba actuală existând o corelație 1:1 între formă și funcție: *însuși* – focalizator; *însă* – conjuncție; *însul*, *dînsul* – pronume; *ins* – substantiv; *adins* – adverb (component al unor locuțiuni adverbiale). Față de limba veche, au avut loc unele modificări privind restricțiile combinatorii. Fiecare dintre unitățile lexicogramaticale avînd la origine pe *ipse* prezintă o distribuție particulară în funcție de registru.

3.1. Focalizatorul *însuși*

În prima parte a secolului al XX-lea uzul independent (uneori ambiguu între pronominal și adverbial) persista (27a–e), spre sfîrșitul secolului devenind tot mai rar. De asemenea, în prima parte a secolului al XX-lea *însuși* însoțea frecvent substantive inanimate (28a–i), tendința actuală fiind spre folosirea lui exclusiv ca modificator al unui nominal/pronume cu trăsătura [+uman], deși contextul [inanimat] nu este deocamdată exclus (29). Dintre valorile semantice pe care le avea în limba veche (vezi *supra*, §2.4), s-au păstrat în limba actuală cele de focalizator contrastiv, focalizator cumulativ, focalizator al unicității (vezi detalii în Zafiu, 2013), dar s-au pierdut valorile de focalizator noncauzativ (înlocuită cu *singur*), focalizator metalingvistic (realizată prin *propriu-zis*, *în sine*) și cea de element de compunere (înlocuită cu *auto*). Apare din ce în ce mai frecvent în combinație cu un reflexiv accentuat (30), formînd cu acesta o unitate intonațională, în condițiile în care, în lanțul [*se ... pe sine*], *pe sine* are funcție de dezambiguizare a valorii de substitut a cliticului reflexiv, iar *însuși* funcționează ca focalizator al reflexivului accentuat. Sintagmele formate din pronume personal și *însuși* tind să se gramaticalizeze pentru valoarea reflexivă emfatică (31). Pentru particularitățile structurale și de uz în româna literară actuală, v. Vasilescu (2008, p. 218–222; 2013, p. 404–407); Zafiu (2013, p. 287–294).

- (27) a. *HB a venit însuși în România* [1935] (apud Iordan, 1947, 313)
- b. *renunțăm de a vorbi înșine* [1936] (apud Iordan, 1947, 313)
- c. *despre una din călătoriile sale vorbește însuși* [1937] (apud Iordan, 1947, 313)
- d. *fără ca însuși s-o guste* [1937] (apud Iordan, 1947, 313)
- e. *marile spirite înșile* [1937] (apud Iordan, 1947, 313)
- (28) a. *În sînul însuși al limbii române* (Philippide, 1894, 35)
- b. *se schimbă uzul însuși* (Philippide, 1894, 42)

- c. în **însăși** limba latină (Philippide, 1894, 49)
 - d. **înseși** sunetele (Jordan, 1947, 16)
 - e. pe a noastră **însăși** (Jordan, 1947, 17)
 - f. „coraș” **însuși** are, în popor, sensul de „dispoziție, veselie” (Jordan, 1947, 30)
 - g. Academia **însăși** cerea să scriem –ia (Jordan, 1947, 33)
 - h. sintaxa oricărei limbi este, prin ea **însuși** (sic!), mai bogată (Jordan, 1947, 279)
 - i. prin și pentru ele **înseși** (Jordan, 1947, 279)
- (29) Brexitul arată ceva mai grav decât Brexitul **însuși** (EvZ)
- (30) un bărbat s-a căsătorit cu sine **însuși** (zC)
- (31) a. Iohannis, împiedicat de **el însuși** (c)
- b. îndepărtarea lui Grindeanu de **el însuși** (G)
- c. Donald Trump, costumat în **el însuși** (B1 TV)

Însuși este cvasi-absent în româna non-standard, dar nu exclus. În corpusul dialectal¹ cercetat am întâlnit o singură ocurență (32).

- (32) *el î...nu prea [€] se-ngrijea pe el însuș personal* (Moldova & Bucovina, 230)

Pentru această diferență de uz indusă de registru mai multe explicații ar fi posibile, probabil convergente. În primul rând, *însuși* încorporează o implicatură convențională de invalidare a expectațiilor presupunând poziționarea argumentativ-persuasivă a emițătorului în raport cu receptorul. În aceste condiții, e explicabil de ce *însuși* apare în textele culte în care autorii adoptă o astfel de atitudine argumentativ-persuasivă în raport cu cititorii/ascultătorii, dar este cvasi-absent din textele culese din subdialecte, unde situația de comunicare presupune un acord tacit între emițător și receptor privind veridicitatea narațiunii și poziționarea neutră. Se pare că atât în limba veche, cât și în limba actuală, mai mult decât un focalizator, *însuși* este un marcator al poziționării discursive a emițătorului, iar diferențele de registru nu sînt decît consecințele acestei particularități pe care *însuși* o are comparativ cu celelalte sinonime ale sale [*supra*, §2.5; *infra*, exemplele (35)–(38)]. În al doilea rând, limba vorbită preferă ca strategie de focalizare intonația, așa cum indică turnura propoziției (33) sau strategia sintactică, constînd în opoziția explicită dintre termeni (34).

- (33) a. Cerneala o făceam **noi** (AD I, Vilcea, 7)
- b. Cărate bucățile de **mine** acolo la arina boierească (AD I, Tecuci, 25)
- c. Am auzit **eu** de la părinții mei (AD I, Roman, 30)
- (34) Bănu-i-ți **tu, nu eu** (Maramureș, 57)

În al treilea rând, flexiunea complexă a lui *însuși* ar putea explica preferința, în special în limba non-standard, pentru focalizatori lexicali sinonimi, *chiar, singur, unul, cu ochii mei* (35)–(38).

- (35) a. Eu **chiar** eu am născut la unu noaptea (Muntenia, 242)
- b. **Chiar** mie (Muntenia, 243)
- c. Povestea **chiar** frati-su ei (Moldova & Bucovina, 123)
- (36) a. Atunci o ieșit ei **singuri** (AD I, Bacău, 27)
- b. El **singur**, să știe, ar face ceva (GN, Bucovina, 31)
- c. Am mers **singuri** și-am văzut (AD I, Basarabia, 41)
- d. îl taie el **singur** (Porțile de Fier, 198)
- e. Eu **singur** vi l-oi lega (GN, Maramureș, 88)
- f. ea **singură** [...] bate (Dobrogea, 306)

¹Transcrierea fonetică a textelor folosite în exemplificări a fost simplificată prin literarizare, considerînd că particularitățile fonetice reținute în transcrierea originală nu au relevanță pentru fenomenul cercetat.

- g. *el singur [îl] săpa, uda* (Oltenia, 376)
 (37) a. *Ca pe mine pe una* (GN, Maramureș, 51)
 b. *Eu una l-am omorît* (GN, Maramureș, 106)
 (38) *i-am văzut eu cu ochii mei* (AD I, Săcele, 43)

3.2. Conjunția adversativă *însă*

Diferențele pragmatice dintre conjuncțiile din seria adversativă sînt relativ bine conturate în româna actuală: *dar* și *însă* contrazic așteptările, *ci* corectează și substituie elemente din conținutul propozițional, iar marchează contrastul tematic (Zafu, 2005, p. 3–5). Pe fondul aceluiași rol pragmatic, *însă*, în comparație cu *dar*, marchează poziționarea argumentativă a emițătorului (posibil ceea ce Spiță, 2003, p. 253 numește „funcția suplimentară de emfaticizare”), continuînd semnificația din limba veche ca urmare a etimonului comun cu focalizatorul *însă/însăși* (vezi DA, s.v. și supra, §2.2.4).

În același timp, între *dar* și *însă* există o diferență de registru. *Dar* (cu sinonimele populare *da, numa, fără*) este preferat în limba non-standard, în timp ce *însă* este preferat în limba literară (Zafu, 2005, p. 3, nota 9). *Însă* apare și în limba non-standard, cu o frecvență mai ridicată în Oltenia, Muntenia, Moldova (Teiuș, 1980, p. 119–120). Este de remarcat că exemplele extrase din corpus (39) se întîlnesc mai ales în vorbirea unor informatori relativ instruiți sau care au/au avut contacte frecvente/de durată în afara comunității. Uzul tautologic (40) ar putea fi un indiciu al faptului că vorbitorii nu înțeleg pe *însă* ca marcator al raportului adversativ, ci mai degrabă ca deictic textual, reluînd emfatic secvența anterioară.

- (39) a. *în timpul liber însă/se-ntreținea cu noi* (Moldova & Bucovina, 251)
 b. *însă două oale se punea prima dată* (Muntenia, 150)
 c. *asistam de multe ori la... diferite scandaluri care era/însă nu aveam voie [...] să mă... vîr* (Moldova & Bucovina, 118)
 d. *Acum însă le zicem jupîni și domni și rîd ei de noi* (GN, Buzău, 226)
 e. *Asta însă nu îi spunea lui frate-său* (GN, Constanța, 369)
 f. *nu mai lucrează/însă înainte bătrînii lucrau* (Dobrogea, 247)
 g. *Mai facem [...]. Însă acuma facem cu prafuri* (Oltenia, 1)
 (40) a. *dar însă noi trecusem* (Oltenia, 995)
 b. *dar însă nu dădea așa randament* (Porțile de Fier, 103)
 c. *dar însă... [...] parcă... mă simt așa* (Moldova & Bucovina, 1)

3.3. Substantivul *ins*

Substantivul *ins* este folosit în româna contemporană în special cu forma de masculin plural (*inși*) în contextul unui cuantificator, atît în limba standard (41), cît și subdialectal (42). Într-un text, am întîlnit pe *dînsul* pentru *ins* (43), posibilă atracție paronimică din cauza formei de singular, puțin folosite.

- (41) a. *La 113 inși ne aducea cîte o pîine* (S)
 b. *Din mașina oprită au coborît cinci inși, toți cu cefe de bivol* (MG)
 c. *chem în ajutorul meu pe acești unul sau doi inși* (BF)
 a. *Trei inși, beți turtă, merg în patru labe* (BZ)
 (42) a. *trei/patru/cinci inși* (Muntenia, 151)
 b. *Am fostu vo cinci, șase inși* (Tîrnave, 55)
 c. *doi inși* (Bistrița-Năsăud, 75)
 d. *Am fost vreo nouăzeci de inși* (AD I, Transilvania, 51)
 e. *Atuncea facem o adunare/...șapte/opt/zece inși* (Porțile de Fier, 174)
 f. *eram doi inși* (Bistrița-Năsăud, 75)
 g. *și-am fost doi inși* (Moldova & Bucovina, 21)

h. *mai mulți inși* (Dobrogea, 499)

(43) *Apoi își fac oricare câte o gaură în pământ și tăt dînsu are câte o botă în mînă [...]* (Maramureș, 149)

Exemplele ar indica faptul că, în timp ce în uzul non-standard *ins* conservă sensul neutru din limba veche, în uzul standard este folosit în contexte conotate negativ, depreciativ sau proiectînd emoții negative.

3.4. *Dînsul* – deictic personal, deictic social

Ca unitate lexicală, *dînsul* s-a conservat atît în limba vorbită non-standard, cît și în limba literară, trecînd însă printr-un proces de diferențiere funcțională.

În limba veche apărea ca substitut pronominal inițial după prepoziția *de*, ulterior s-a generalizat în grupul prepozițional și spre sfîrșitul perioadei funcționa și în afara grupului prepozițional (DLR, s.v.). Pînă la sfîrșitul secolului al XIX-lea și în primele decenii ale celui următor apare ca deictic personal în limba literară (44) și în limba vorbită subdialectal (45a–f), mai frecvent în subdialectul moldovean și în nord-estul Dobrogei (Rusu, 1984, p. 220–221). *Dînsul* circulă în paralel cu *el* (45g). De remarcă exemplul (45a), unde *dînsul* apare cu forma arhaică fără articolul hotărît (*-ul*) încorporat.

- (44) a. *Hîrtia e răbdătoare, căci pe dînsa poți scrie ce vrei* (Budai-Deleanu, apud DLR, s.v.)
 b. *Cucoana Caliopei a primit tustrele răvașele și a rămas încîntată de dînsele* (Negruzzi, apud DLR, s.v.)
 c. *Înainte tribunii, cu spatele spre dînsa* (Caragiale, apud DLR, s.v.)
 d. *raporturile acestor manifestări între dînsele* (Philippide, 1894, p. II)
- (45) a. *Mai avea un singur fecior care mai era pe lîngă dîns* (HS, Moldova, 46)
 b. *Lupul a ieșit cu oaia pe poartă/am fugit după dînsul cu ciini* (Moldova & Bucovina, 52)
 c. *Fac o casă/cu două camere [...]* bătut tablă/sau carton/pe dînsa (Moldova & Bucovina, 49)
 d. *pînă cînd curățam eu cepurile de la dînsul* (Bistrița-Năsăud, 81)
 e. *s-a-mburdat crucea pe dînsul* (GN, Oaș, 58)
 f. *Intră-n casă străinu/Și dă mîna cu dînsu* (Maramureș, 40)
 g. *Și potrivim și-l culcăm lemnul să dăm cu el cît mai sus [...], să nu dăm cu dînsul jos. Dacă dăm cu dînsu-n jos, atunci [...]* ne ia după el (Oltenia, 162)

După a doua jumătate a secolului al XX-lea, în limba literară *dînsul* a fost atras în sfera pronumelor de politețe ca deictic social pentru persoana a III-a într-un sistem al deferenței cu două persoane și patru/trei grade de politețe: *tu – dumneata – dumneavoastră – domnia voastră*; *el – dînsul – dumnealui – domnia lui*; *voi – dumneavoastră – domniile voastre*; *ei/ele – dînșii/dînsele – dumnealor – domniile lor* (Vasilescu, 2008, p. 212–218; 2013, p. 401–402). Sporadic și inconsecvent, folosirea lui *dînsul* ca deictic social apare și în limba non-standard în special în zonele sudice (46), în vorbirea persoanelor tinere, expuse în mod constant la uzul literar prin școală și prin presă.

- (46) a. *Dînsul [judecătorul] a fost întrebat* (Muntenia, 583)
 b. *[tovarășa învățătoare] m-a pus să povestesc lecția [...]* M-a pus dînsa să zic după ea (Oltenia, 427, 11 ani)
 c. *merge dînsul acolo cu noi* (Oltenia, 365, 35 de ani)

Ipoteza noastră este că în româna modernă evoluția lui *dînsul* de la deictic personal folosit ca variantă pozițională (după prepoziție) la deictic social a cunoscut următoarele faze:

- I. faza opoziției semantic-cognitive: după generalizarea formei în toate pozițiile sintactice și suprapunerea cu uzul lui *el*, opoziția sintactică a fost convertită în opoziție semantic-cognitivă: distanță cognitivă față de referent (*dînsul*) vs proximitate cognitivă față de referent (*el*), sprijinită de opoziții similare din sistem: pronume demonstrativ de apropiere (*acesta*)/de depărtare (*acela*), pronume demonstrativ de identitate de apropiere în limba veche (*acestași*)/de depărtare (*același*);
- II. faza uzului strategic și rafinarea sistemului politeții. Distanța semantic-cognitivă față de referent a fost convertită în distanță/ierarhie socială, *dînsul* devenind un deictic social cu rolul de a marca deferența față de un referent uman evocat în discurs ca noninterlocutor.

3.5. *Adins* – adverb

Adverbul *adins* este folosit subdialectal (47) și colocvial (48a–b); limba literară preferă sinonimele neologice *intenționat, special, în mod expres, deliberat*.

- (47) *Și n-ar fi într-adins* (Făgăraș-Transilvania, 408)
 (48) a. *Repere în adins falsificate* (Roșu, 2012, 22)
 b. *Parcă cineva vrea în adins răul acestei localități* (InfoV)

3.6. *Însul*

Însul, o variantă condiționată sintactic și fonologic (după prepoziții terminate în grupul consonantic *ntr*), apare în româna standard pînă la începutul secolului al XX-lea (49), fiind treptat eliminat; s-a păstrat colocvial și subdialectal (50). Româna literară actuală preferă pronumele personal sau demonstrativul (*în el/acesta, din el/din acesta, printre ei/printre aceștia* etc.).

- (49) *Mintea noastră păstrează aducerea aminte a tuturor fenomenelor de limbă, care au trecut vreodată printr-însa* (Philippide, 1894, 1)
 (50) a. *nu avea voie să intre-ntr-însul* (Moldova & Bucovina, 118)
 b. *Și-ntr-înșii că intra* (AD I, Tulcea, 18)
 c. *Lumea toată să se-nchine/Celuia ce-ntr-însa vine* (Maramureș, 189)

4. Concluzii

Limba română este singura limbă romanică care a conservat descendentul formal al lat. *ipse* și uzurile sale (focalizator în grupul nominal/propozițional, reflexiv, reciproc, deictic discursiv de contrast). Acestea au fost însă rafinate și redistribuite funcțional pe parcursul epocii vechi și moderne.

Pentru limba veche (§2), fenomenele semnificative sînt proliferarea formelor și apariția unor noi corelații funcționale. Pentru româna modernă (§3) sînt semnificative constituirea unor omonimii lexicogramaticale susținute de corelații funcționale și a unor diferențieri pe registre.

Tabelul care urmează sintetizează evoluția lui *ipse* de la latină la româna veche și apoi la româna modernă.

STADIUL	FORME	UZURI
Latină	* <i>ipse</i>	1. intensificator nominal și propozițional 2. reflexiv 3. reciproc 4. demonstrativ cu funcție de contrast discursiv
Româna veche	<i>îns₁</i>	1. intensificator 2. reflexiv
	<i>îns₂/ins</i>	substantiv generic, prin evoluție convergentă cu alb. <i>vete</i>
	<i>însul</i>	pro-formă cu ocurență condiționată fonologic (< <i>ntr</i> + <i>însul</i>)
	<i>dînsul</i>	pro-formă cu ocurență condiționată sintactic (< <i>de însul</i>)
	<i>nusul</i>	pro-formă cu ocurență condiționată sintactic (< <i>cu însul</i>)
	<i>adins</i>	1. pro-formă cu ocurență condiționată sintactic (< <i>ad insu</i>) 2. strategie de marcare a semnificației reciproce
	<i>însuși</i>	1a. intensificator ante/postpus pe lîngă un GDet cu trăsătura [+/-animat], dezvoltînd diverse sensuri contextuale: focalizare, focalizare contrastivă, focalizare cumulativă, focalizare singularizantă, focalizare a

		noncauzativității, focalizare metalingvistică, echivalentul elementului de compunere <i>auto</i> ; 1b. intensificator independent; 1c. intensificator adverbial; 2. pronume reflexiv
	(posibil) -și	intensificator dependent, atașat unor lexeme din diverse clase funcționale (pro-forme, demonstrative, indefinite, numerale)
Româna contemporană	Româna standard	Româna non-standard (subdialectală)
	<i>însuși</i>	intensificator ante/postpus pe lângă un GDet cel mai frecvent cu trăsătura [+uman], uneori și [-uman], dezvoltând diverse sensuri contextuale: focalizare, focalizare contrastivă, focalizare cumulativă, focalizare singularizantă
	<i>îns</i>	substantiv generic folosit în context negativ/disforic
	<i>însă</i>	conjunție diferențiată funcțional de celelalte din seria adversativă (<i>dar, iar, însă, ci</i>)
	<i>dînsul</i>	deictic social exprimând politețea medie în raport cu a treia instanță discursivă
	<i>adîns</i>	colocvial; sinonimele <i>intenționat, special, în mod expres, deliberat</i> sînt preferate în limba literară și în stilul înalt
	<i>însul</i>	înlocuit cu <i>el</i> sau cu <i>acesta</i>
		substituit cu ocurență condiționată sintactic și fonologic (adacent prepozițiilor care se termină în grupul consonantic <i>ntr</i>)

Evoluția lui *ipse* de la latină la româna actuală ilustrează un caz de poligramaticalizare (Diessel, *apud Zamfir & Uță Bărbulescu, 2016*, p. 420) și polimorfism (Sornicola, *apud Zamfir & Uță Bărbulescu, 2016*, p. 420), care nu este singurul în evoluția limbii române (vezi și *Dinică, 2017*, în acest volum).

Bibliografie

A. Corpus

A.1. Corpus de limbă română veche

A.1620 = Alexandria, în Zgraon, Fl. (ed.), *Cele mai vechi cărți populare în literatura română*, vol. 11, Fundația Națională pentru Știință și Artă, București, 2006.

BB.1688 = *Biblia adecă Dumnezeiasca Scriptură a Vechiului și Noului Testament*, tipărită întâia oară la 1688 în timpul lui Șerban Vodă Cantacuzino, Domnul Țării Românești, retipărită după 300 de ani în facsimil și transcriere cu aprobarea Sfântului Sinod, această ediție văzînd acum, din nou, lumina tiparului, cu binecuvîntarea Prea Fericitului Părinte Teoctist, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, 1988, București.

cc¹.1567-8 = Coresi, *Țilcul evangheliilor și molitvenic românesc*, ed. V. Drimba, Editura Academiei, București, 1998.

cc².1581 = Coresi, *Cartea cu învățătură*, ed. S. Pușcariu & Al. Procopovici, Atelierele Grafice Socec, București, 1914.

CCat.1560 = Roman-Moraru, Al. (ed.) (1982). *Catehismul lui Coresi*, în Gheție, I. (coord.), *Texte românești din secolul al XVI-lea*, Editura Academiei Române, București, p. 21-97.

- CII~1705 = Dimitrie Cantemir, *Opere complete*, IV. *Istoria ieroglică*, ed. S. Toma, București, 1974.
- CIST.1700–50 = Constantin Cantacuzino, *Istoria Țării Rumânești*, în *Istoria Țării Rumânești atribuită stolnicului Constantin Cantacuzino*, ed. O. Dragomir, Editura Academiei Române, București, 2006.
- CL.1570 = Coresi, *Liturghierul lui Coresi*, ed. Al. Mareș, Editura Academiei, București, 1969.
- CPr.1566–7 = Coresi, *Texte de limbă din secolul XVI*, IV. *Lucrul apostolesc tipărit de diaconul Coresi la 1563*, ed. I. Bianu, București, 1930.
- CPrav.1560–2 = Coresi, *Pravila* (Brașov), ed. Gh. Chivu, în Gheșie, I. (coord.), *Texte românești din secolul al XVI-lea*, p. 218–230.
- CT.1560–2 = Coresi, *Tetraevanghelul tipărit de Coresi, Brașov 1560–1561, comparat cu Evangheliarul lui Radu de la Mănăști. 1574*, ed. Fl. Dimitrescu, Editura Academiei, București, 1963.
- CV.1563–83 = *Codicele Voronețean*, ed. M. Costinescu, Editura Academiei Române, București, 1981.
- DÎ = Chivu, Gh., Georgescu, M., Ioniță, M., Mareș, Al. & Roman-Moraru, Al. (eds) (1979). *Documente și însemnări românești din secolul al XVI-lea*, Editura Academiei, București.
- DPar.1683 = Dosoftei, *Parimiile preste an, Iași, 1683*, ed. M. Ungureanu, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2012.
- DRH,B = *Documenta Romaniae Historica. B. Țara Românească*, Editura Academiei Române, București, 1985: vol. XXV (1635–1636); 1998: vol. XXX (1645); 2003: vol. XXXI (1646)
- Ev.1642 = *Evanghelie învățătoare (Govora, 1642)*, ed. A.-M. Gherman, Editura Academiei, București, 2011.
- FD.1592–604 = *Floarea darurilor*, în Roman Moraru, Al. (ed.) (1996). *Cele mai vechi cărți populare în literatura română*, I, Editura Minerva, București, p. 119–182.
- Mărg.1691 = Ioan Gură de Aur, *Mărgăritare*, ed. R. Popescu, Editura Libra, București, 2001.
- NT.1648 = Ion Neculce, *Letopisețul*, în Ion Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*, ed. I. Iordan, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, București, ed. a II-a, 1959.
- PB~1651 = *Psaltirea de la Bălgrad*, Editura Reîntregirea, Alba Iulia, 2001.
- PO.1582 = *Palia de la Orăștie*, ed. V. Pamfil, Editura Academiei Române, București, 1968.
- Prav.1646 = *Carte românească de învățătură, 1646*, ed. A. Rădulescu, Editura Academiei, București, 1961.
- Prav.1652 = *Îndreptarea legii, 1652*, ed. A. Rădulescu, Editura Academiei, București, 1957.
- Sind.1703 = *Sindipa*, în Georgescu, M. (ed.) (1996). *Cele mai vechi cărți populare în literatura română*, I, Editura Minerva, București, p. 249–315.
- ULM~1725 = Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. P.P. Panaitescu, București, 1955, p. 57–209.
- VRC.1645 = Varlaam, *Opere. Răspunsul împotriva catibismusului calvinesc*, ed. M. Teodorescu, Editura Minerva, București, 1984.

A.2. Corpus dialectal

- AD I = Densusianu, Ov. (1915). *Antologie dialectală*, Atelierele Grafice Socec & Co., București.
- Bistrița-Năsăud = Marin, M. & Tiugan, M. (1987). *Texte dialectale și glosar Bistrița-Năsăud*, Consiliul Culturii, Institutul de Cercetări Etnologice și Dialectologice, București.
- Dobrogea = Lăzărescu, P., Neagoe, V., Pană, R. & Saramandu, N. (1987). *Texte dialectale și glosar Dobrogea*, [f.e.], București.
- Făgăraș-Transilvania = Tocilescu, G. G. & Țapu, C.N. (1980). *Materialuri folcloristice*, Editura Minerva, București.
- GN = Candrea, I.-A., Densusianu, Ov. & Sperantia, Th. (1906–1907). *Graiul nostru. Texte din toate părțile locuite de români*, vol. I, Atelierele Grafice Socec & Co., București.
- HS = Marin, M. & Tiugan, M. (2014). *„Harta sonoră” a graiurilor și dialectelor limbii române*, Editura Academiei Române, București.
- Maramureș = Papahagi, T. (1925). *Graiul și folklorul Maramureșului*, Editura Cultura Națională, București.
- Moldova & Bucovina = Dumistrăcel, S., Hreapcă, D. & Birleanu, I.-H. (1995). *Noul atlas lingvistic român, pe regiuni. Moldova și Bucovina. Texte dialectale*, vol. I, partea II, Editura Academiei Române, Iași.
- Muntenia = Bratu, M., Ghiculete, G., Marin, M., Marinescu, B., Neagoe, V., Pană, R., Tiugan, M. & Vulpe, M. (1987). *Texte dialectale. Muntenia*, III, Editura Academiei Române, București.
- Oltenia = Cazacu, B., Coșuț, C., Ghiculete, G., Mărdărescu, M., Șuteu, V. & Vulpe, M. (1967). *Texte dialectale. Oltenia*, Editura Academiei, București.
- Porțile de Fier = Coșuț, C. & Vulpe, M. (1973). *Graiul din zona „Porțile de Fier”, I. Texte. Sintaxă*, Editura Academiei Române, București.
- Tîrnave = Frățilă, V. (2006). *Graiul de pe Tîrnave. Texte și glosar*, Editura Astra, Blaj.

A.3. Corpus de limbă literară

- Iordan, I. (1947). *Limba română actuală. O gramatică a „greșelilor”*, Editura Socec & Co., București.
- Philippide, A. (1894). *Istoria limbii române. Principii de istoria limbii*, vol. I, Tipografia Națională, Iași.
- Roșu, Al. (2012). *The R&B Success*, Editura Mica Valahie, București.

A.4. Corpus online

- B1 TV = B1 TV [online] (accesat 7 mai, 2017)
 BF = Benjamin Fărăgău, *Matei* [online] (accesat 7 mai, 2017)
 BZ = *Bancul zilei*, *Ziarul Evenimentul* [online] (accesat 7 mai, 2017)
 C = *Cotidianul* [online] (accesat 7 mai, 2017)
 EvZ = *Evenimentul zilei* [online] (accesat 7 mai, 2017)
 G = *Gîndul* [online] (accesat 7 mai, 2017);
 InfoV = *Info Vaslui* [online] (accesat 11 mai, 2017)
 MG = Marian Godină, Facebook [online] (accesat 7 mai, 2017)
 P = *Publika* [online] (accesat 11 mai 2017)
 S = R. Ștef, A. Mureșan, *Supraviețuitorii. Mărturiile din temnițele comuniste ale României*, Editura Humanitas, București, 2014, [online] (accesat 7 mai, 2017)
 ZC = *Ziua de Constanța* [online] (accesat 7 mai, 2017)

B. Referințe

- Baños Baños, J.M. (ed.) (2009). *Sintaxis del latín clásico*, Liceus, Madrid.
 DA = Pușcariu, S. (1913–1948). *Dicționarul limbii române. A–Lojniță*, Librăriile Socec & Comp. și C. Sfetea, București.
 Densusianu, Ov. (1938). *Histoire de la langue roumaine*, II. *Le 16-ème siècle*, Leroux, Paris.
 Dinică, A. (2017). *Ipostaze morfologice ale formei veri în (daco)româna veche*, în „Diacronia”, nr. 6, 30 sept., art. A86, [Crossref](#).
 DLR = Jordan, I., Graur, Al., Coteanu, I., Sala, M. & Mihăilă, Gh. (red. resp.) (1965–2010). *Dicționarul limbii române. Serie nouă*, Editura Academiei, București.
 Ernout, A. & Thomas, Fr. (1959). *Syntaxe latine*, Klincksieck, Paris.
 Gast, V. & Siemund, P. (2006). *Rethinking the relationship between self-intensifiers and reflexives*, în „Linguistics”, vol. 44, nr. 2, p. 343–381, [Crossref](#).
 Hickey, R. (2010). *Language contact: Reconsideration and Reassessment*, în Hickey, R. (ed.), *The Handbook of language contact*, Wiley-Blackwell, Oxford, [Crossref](#).
 Manoliu-Manea, M. (1987). *From conversational to conventional implicature: the Romanian pronouns of identity and their substitutes*, în Giacalone, R. A., Carruba, O., Bernini, G. (eds), *Papers from the 7th International Conference on Historical Linguistics*, John Benjamins, Amsterdam, p. 419–428, [Crossref](#).
 Pană Dindelegan, G. (ed.) (2016a). *The Syntax of Old Romanian*, Oxford University Press, Oxford [[anexe online](#)].
 Pană Dindelegan, G. (2016b). *Feminine singular pronouns with neuter value*, în Pană Dindelegan, 2016a, p. 611–618, [Crossref](#).
 Rusu, V. (coord.) (1984). *Tratat de dialectologie românească*, Scrisul românesc, Craiova.
 Sala, M. (coord.) (2001). *Enciclopedia limbii române*, Editura Univers Enciclopedic, București.
 Spiță, D.P. (2003). *Les connecteurs en français et en roumain. Plans d'organisation du discours*, Institutul European, Iași.
 Stan, C. (2013). *O sintaxă diacronică a limbii române vechi*, Editura Universității București, București.
 Teiuș, S. (1980). *Coordonarea în vorbirea populară românească*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
 Väänänen, V. (1981). *Introduction au latin vulgaire*, Editions Klincksieck, Paris.
 Vasilescu, A. (2008). *Pronumele și adjectivul pronominal de întărire*, în Guțu Romalo, V. (coord.), *Gramatica limbii române*, Editura Academiei București, p. 218–222.
 Vasilescu, A. (2013). *Pronominal intensifiers*, în Pană Dindelegan, G. (ed.), *The Grammar of Romanian*, Oxford University Press, Oxford, p. 404–407.
 Vasilescu, A. (2015). *Statutul lui „însuși” în textele românești din secolul al XVI-lea*, în Sala, M., Stanciu Istrate, M. & Petuhov, N. (eds), *Lucrările celui de-al cincilea simpozion internațional de lingvistică, București, 27-28 septembrie 2013*, Editura Univers Enciclopedic, București, p. 325–349.
 Vasilescu, A. (2016a). *Reciprocal constructions*, în Pană Dindelegan, 2016a, p. 216–222, [Crossref](#).
 Vasilescu, A. (2016b). *Nominal intensifiers*, în Pană Dindelegan, 2016a, p. 386–393, [Crossref](#).
 Woodcock, E. C. (2005). *A New Latin Syntax*, Bolchazy–Carducci Publishers, USA.
 Zafiu, R. (2005). *Conjunțiile adversative din limba română: tipologie și niveluri de incidență*, în Pană Dindelegan, G. (coord.), *Tradiție și inovație în studiul limbii române*, Editura Universității din București, București, p. 239–252.
 Zafiu, R. (2012). *«Particula» –și: între intensificare și indefnire*, în Zafiu, R., Dragomirescu, A., Nicolae, Al. & Ștefănescu A. (eds), *Limba română: direcții actuale în cercetarea lingvistică*, I, Editura Universității din București, București, p. 277–285.
 Zafiu, R. (2013). *The pronominal intensifier însuși*, în Dobrovie-Sorin, C. & Giurgea, I. (eds), *A Reference Grammar of Romanian*, vol. 1. *The Noun Phrase*, John Benjamins, Amsterdam / Philadelphia, p. 287–294, [Crossref](#).
 Zamfir, D.-M. & Uță Bărbulescu, O. (2016). *Din nou în legătură cu pronumele adîns din limba română veche*, în Constantinescu, M. V., Dragomirescu, A., Nicolae, Al., Stoica, G. & Zafiu, R. (eds), *Perspective comparative și diacronice asupra limbii române*, Editura Universității din București, București, p. 419–429.